

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Assessing the Role of the Worship axis in the Formation of Mosques in Yazd
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

سنجش نقش محور عبادی در شکل‌گیری مساجد یزد

بهزاد وثیق^۱، حسین ناصری^{۲*}، زهرا امینی فارسانی^۳

۱. دانشیار گروه معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور، دزفول، ایران.

۲. کارشناس ارشد معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور، دزفول، ایران.

۳. استادیار گروه آمار، دانشکده علوم پایه، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۷

چکیده

بیان مسئله: نوع سازماندهی مساجد، نشان‌دهنده تفکرات سازندگان آن است که در قالب فرم کلی، سازماندهی نقشه، جایابی فضاها، تزئینات و از این دست قابل بیان است. از دیرباز توجه به جهت قبله و نحوه شکل‌یابی مسجد در نقشه سکونت‌گاه، یکی از مهم‌ترین مسائل شکل‌دهنده به کالبد مساجد بوده است. **هدف پژوهش:** هدف تحقیق بیان روش‌هایی است که در طی آن قبله نه تنها براساس جایگاه محراب بلکه به لحاظ سامانه حرکت و نسبت توده و فضا در شکل حجمی مساجد نشان داده شده است. در واقع می‌توان گفت که هدف تحقیق شناخت نحوه ترکیب محور عبادی و عرفی در مساجد یزد است. **روش پژوهش:** این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و موردکاوی به بررسی نقشه مساجد یزد بر مبنای تبیین نسبت آن با سلسله‌مراتب و مناسک عبادت، پرداخته است. اطلاعات لازم از طریق اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری یزد، کتب و مقالات موجود در این زمینه و همچنین مطالعات و بازدیدهای میدانی به دست آمده است. **نتیجه‌گیری:** نتایج نشان می‌دهد، هندسه مساجد یزد، با تأثیرپذیری از محور قبله به سه دسته شامل تک‌محوری، دو‌محوری و چندمحوری و از دیدگاه شکلی به هندسی منظم و ترکیبی از اشکال هندسی منظم-غیرمنظم تقسیم شده که معمار در هر کدام از مساجد، بر اساس پیرامون بنا، تمهیداتی مانند الحاق فضاهای جانبی به بنا و یا چرخش در نقشه را اندیشیده و در نهایت فضایی خالص و دارای هندسه منظم را به عنوان نتیجه طراحی حاصل کرده است. در نتیجه علی‌رغم حل نقشه در کالبد پیرامون، محور عبادی، مهم‌ترین جهت در سازماندهی نقشه مساجد حفظ شده است.

واژگان کلیدی: مناسک دینی، فضای کالبدی، مسجد، یزد.

مقدمه

مانند ستایش موجود برتر، خدا و یا هر مفهوم والای دینی را نشان دهد و دریچه‌ای به میانی دینی گروه‌های اجتماعی بازگشاید (Bräunlein, 2016, 382). در دین اسلام مهم‌ترین بنا، مسجد است که از دیرباز در برنامه‌ریزی شهر اسلامی نقشی محوری دارد. اولین فضاهای مسجد در بیابان‌های اطراف مکه برپا می‌شده است اما تنها جهت قبله شرافت مکان را برای نماز خواندن و برپایی مسجد را مشخص می‌کرده است و در واقع شکل کالبدی مسجد هنوز شکل نگرفته است. در تطور تاریخی دین اسلام که همراه با تحول کالبدی فضای مسجد است، فضای عبادت در خانه‌های مکه و یا دره‌های اطراف آن به مسجدی

معماری محصول مقولاتی مانند فرهنگ، زمینه‌های ساخت و آن چیزی است که به عنوان لایه نرم‌افزاری ساخت شناخته می‌شود (Hammer, 2020, 105). در این میان معماری مذهبی به عنوان نمادی از تاریخ فرهنگی هر جامعه شناخته می‌شود که با بررسی آن می‌توان به دیدگاه مذهبی و دینی جوامع دست یافت (Knott, Krech & Meyer, 2016, 12-14). بررسی معماری می‌تواند با تکیه بر مفهومی واسطه‌ای مانند مناسک، لایه‌هایی

* نویسنده مسئول: hosei.n.aseri@jsu.ac.ir- ۰۹۹۱۰۴۳۰۹۵۸

ابعاد جلوخان متناسب است و مکان فضا با موقعیت یابی ورودی بنا در جدارۀ میدان در یک ارتباط به هم پیوسته‌اند. خادمزاده (۱۳۸۴) در کتاب «مساجد تاریخی شهر یزد» به معرفی هر کدام از مساجد این شهر با اسناد و مدارک و نقشه‌های آن‌ها به طور مفصل پرداخته است. عطاریان، مؤمنی و مسعودی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی تناسبات حیاط مساجد دورۀ صفویه اصفهان»، ویژگی‌های حاکم بر تناسبات حیاط مساجد اصفهان در دورۀ صفویه را بررسی کرده و به این موضوع که بین اضلاع حیاط این مساجد چه نسبتی برقرار است، پرداخته‌اند. در نهایت محققان به این نتیجه رسیده‌اند که نسبت بین طول و عرض حیاط مساجد به تناسب ۱/۱۱۸ نزدیک‌تر است ولی در ابعاد کلی آن‌ها از پیمون استفاده شده است. کمبود پژوهش‌های منسجم در حوزه بررسی نسبت هندسۀ نقشۀ مساجد و مناسک عبادی دلیلی بر ضرورت انجام پژوهش حاضر است.

مبانی نظری

جهت عبادی مهم‌ترین اصل در تنظیم و صورت‌بندی فضاهای مذهبی در پاره‌ای از ادیان است که در برخی از آنها به سمت جهت جغرافیایی و در برخی مانند اسلام به سمت نقطۀ مشخص جغرافیایی تنظیم می‌شود (Forbes, 2017, 15). مسجد به عنوان محل سجده هم می‌باید دارای شرایط طهارت باشد هم رو به جهت مطهر یعنی قبله باشد (ابن منظور، ۱۳۸۳، ۳-۴، الجوهری، ۱۳۵۷، ۲۳۲). قبله به عنوان عامل تمایز پیامبر و مخالفینش توصیف شده (Dunn, 2001, 32) و تبعیت از قبله از روی آگاهی است که مرز بین مؤمنین و اهل کتاب را تبیین می‌کند. برگشتن قبله از بیت‌المقدس به کعبه، از بزرگترین حوادث دینی و اهم احکام تشریحیه است که مردم بعد از هجرت رسول خدا (ص) به مدینه با آن روبرو شدند. تغییر قبله روشی انقلابی است کی طی آن، یکی از بزرگترین مفاخر دینی غیرمسلمانان که همان قبله ایشان بود، از بین می‌رود، قبله‌ای که سایر ملل به خاطر آن تابع یهود و یهود در این شعار دینی متقدم بر آنان بودند (طباطبایی، ۱۳۹۷، ۲۰۱). در مسجد پیامبر دیوار سمت قبله بی آنکه روزنه‌ای کلیتش را مورد خدشه قرار دهد به عنوان شاخص عبادت عمل کرده و عنصر اصلی سمت دهنده به فضا تلقی می‌شود. در مساجد بعدی تعیین دیوار سمت قبله مهم‌ترین مسئله بوده است. لذا سمت گرفتن بنا به سمت قبله و شاخص بودن این سمت یافتگی بدیهی‌ترین و اصلی‌ترین رویکرد در احداث مساجد باید تلقی شود (اکبرزاده، پیروای ونک و مظفر، ۱۳۹۸، ۶۴). نحوه قرارگیری مسلمین در صفوف خود بر شکل شبستان و بالتبع بر شکل تعیین جای محراب در بنا و محوریت آن مؤثر است (Guidetti, 2017, 62). از بین دو سیاست ممکن برای سازماندهی صفوف نمازگزاران، یکی آن است که طول صف کم و تعداد صفوف اضافه شود و دیگری آن است که با طولانی کردن صفوف تعداد آن‌ها را

به صورت فضای باز با الحاق فضای صفا و سایبان و نیز خانۀ رسول‌الله، تهرانگ اولین مساجد را به دست می‌دهد (Kamil & Darojat, 2019, 42-44). با بررسی این مسجد مشخص می‌شود که در دوره‌های بعد همچنان عنصر قبله تنها شرط سنجش صحت عبادت در مسجد است. با این حال تغییرات شکلی که به دلیل تفاوت‌های فرهنگی و جغرافیایی در کالبد مساجد پدید آمد می‌تواند برای تشخیص قبله مؤثر باشد. در این تحقیق به یزد به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران با زمینۀ عبادی پرداخته می‌شود. تلاش محققین آن است که نشان دهند چگونه تکوین شکلی مساجد همچنان به محور قبله و تأکید بر آن وابسته بوده است؟ هدف تحقیق بیان روش‌هایی است که در طی آن قبله نه تنها براساس جایگاه محراب بلکه به لحاظ سامانۀ حرکت و نسبت توده و فضا در شکل جمعی مساجد نشان داده شده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و موردکاوی به بررسی نقشۀ مساجد یزد بر مبنای تبیین نسبت آن با سلسله‌مراتب و مناسک عبادت، پرداخته است. اطلاعات لازم از طریق اسناد و مدارک کتابخانه‌ای و آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری یزد، کتب و مقالات موجود در این زمینه و همچنین مطالعات و بازدیدهای میدانی به دست آمده است.

پیشینه تحقیق

در مطالعات و بررسی‌های پیشین در زمینۀ هندسۀ نقشه مساجد ایران، به صورت کلی هندسۀ مساجد ایرانی مورد بحث قرار داشته و کمتر پژوهشی به گونه‌شناسی دقیق این موضوع در مقیاس یک شهر پرداخته و اکثر این پژوهش‌ها به صورت بررسی تک‌بنا هستند. حجت و ملکی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «هم‌گرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسۀ مساجد ایرانی»، کهن‌الگوهای مساجد و روند دگرگونی آنها، سپس سرچشمه و چگونگی پدیداری هندسۀ این مساجد را مورد بررسی قرار داده‌اند. در ادامه سه گونه از هندسۀ به‌کاررفته در نقشۀ مساجد را معرفی و در نهایت پیدایش هندسۀ امروزی نقشۀ مساجد ایرانی را حاصل هم‌گرایی این سه گونه بنیادین هندسه دانسته‌اند. رئیس‌ی و نقره‌کار (۱۳۹۳) در مقاله «ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی»، با استفاده از روش تحلیل مضمونی که مبتنی بر تحلیل تفسیری بوده، سه دسته مضمون برای طراحی مساجد استخراج کرده‌اند که عبارت‌اند از مضامین توصیفی، تفسیری و فراگیر و در نهایت پس از بررسی به این نتیجه دست یافته‌اند که میزان توجه به اصول هندسی فضایی حاصل از متون دینی، در مساجد جدید کمتر از مساجد سنتی شهر تهران است. دهار و علی‌پور (۱۳۹۲) در پژوهشی دیگر تحت عنوان «تحلیل هندسی معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان جهت تعیین ارتباط هندسی نمازخانه با جلوخان ورودی بنا»، عنوان کرده‌اند که ابعاد فضای نمازخانه با

فضا در مسجد می‌توان حضور مناسب را مشاهده کرد. توجه قلبی و شکلی در نماز چه به صورت توجه به مفاد و محتوای نماز، چه در کلام و بیان کلمات و عبارات و با درجه‌ای بالاتر در توجه به جهت معنوی به سمت خانه خدا موسوم به کعبه در شهر مکه است (Dora, 2018, 60). لذا یافتن جهت قبله در نماز یکی از مهم‌ترین جنبه‌های شکلی نماز و بالتبع فضای مسجد به عنوان مکان برپایی نماز است. معیار تعیین محورها، ریزفضاهای نقشه و ترکیبات آنان است (Elkhateeb, Attia, Balila & Adas, 2018, 246) که با پیوستن و یا جداسازی فضا، کم کردن توده نسبت به فضا، قرارگیری محوره‌های عمودی جهت تقویت محور افقی قابل بیان است (Hamdani, Rojak, Amalia, Hutami & Rosyidah., 2020, 85، میراحمدی و مهدوی‌پور، ۱۳۹۵، ۱۰۷).

بستر پژوهش

در میان شهرهای ایران، یزد به واسطه وجود اماکن مذهبی ادیان مختلف جایگاهی ویژه دارد. با این حال قدمت این شهر و زمینه مذهبی آن، باعث شده است همواره بتوان لایه‌های حضور دین در زیست و فرهنگ مردم را مشاهده کرد. با توجه به بستر پژوهش، مساجد مختلف در شهر یزد کنونی شامل بناهای بافت تاریخی و نیز ابنیه‌ای که در دوران تاریخی به تدریج به بافت شهر الحاق شده‌اند، انتخاب و تحلیل شده‌اند.

نحوه تعیین محور عبادی در مساجد مورد بررسی

همان‌گونه که ذکر شد محور عبادی نه تنها با قراردادن محراب در دیوار قبله باید نشان داده شود بلکه به کمک فضاهای پر و خالی، شکل حیاط، نظام قرارگیری امان‌های محوطه و نیز فرم و خط آسمان نیز قابل تشخیص باید باشد. از این منظر در تشخیص محورها نه تنها به مسیرهای حرکت که باید به شکل، ارتفاع، میزان فضای تهی و سایر ابعاد ساختاری محدوده ورودی-حیاط-شبستان و گاه گنبدخانه اشاره شود. به عبارت دیگر تنظیم محورها و یا تضعیف و تقویت آن با ابزارهای فوق‌الذکر امکان‌پذیر است. براساس مقایسه تطبیقی میان نقشه‌ها دریافت می‌شود که در مسجد الرحمان، علی‌رغم وجود بیش از یک هسته هندسی، کشیدگی نقشه و نحوه قرار گرفتن دیوارها و مرز میان فضاها، باعث می‌شود از ایجاد محور قوی در برابر محور قبله ممانعت به عمل آید و نقشه همچنان تک‌محوری و به سمت قبله باشد. اینجا هندسه و کشیدگی آن بر محور قبله تأکید می‌کند. در مسجد بازار نو علی‌رغم وجود دو توده در برابر حیاط و مرزبندی بین دو شبستان، محور رو به قبله در زمان قرارگیری در شبستان قابل درک است. در مسجد تل نیز با آنکه هندسه مسجد در بافتی نامنتظم گسترش یافته است اما انتظام هندسی نقشه شبستان‌های مسجد به طور مشخصی به شکل مربع در شبستان قدامی و مستطیل در شبستان خلفی است. شبستان خلفی از ویژگی تأکید فرم بر

کاهش دهند. انتخاب رسول خدا که مبتنی بر اصل قبله و هندسه خالص صورت گرفته است شرایط را با عرضی کردن صفوف نسبت به محور قبله، و ایجاد صف اول طولانی‌تر اولویت‌بندی کرده است (اکبرزاده و همکاران، ۱۳۹۸، ۶۰). تحول شکل مساجد در قرن‌های بعدی به واسطه ایجاد گنبدخانه و مقصوره و نیز تکوین کالبدی به علت تولید فضای خالی ایوان‌های دوگانه و چهارگانه و یا الحاق فضاهایی نوین مانند خدای‌خانه و ... خوانایی اولیه جهت قبله و محراب به عنوان حامل آن را کاهش داد. در تاریخ معماری مسجد در پهنه جهان اسلام نیز چنین گرایشی وجود دارد. به عبارتی با توجه به معماری مساجد از آندلس و شمال آفریقا تا چین، این گونه‌ها حضور داشته و در تمامی آنها کلیت کشیدگی و سازماندهی نه تنها در تدقیق محل محراب دیده می‌شود بلکه در سازماندهی حیاط، جای‌گیری ایوان و ... می‌تواند مشاهده شود. در مساجدی مانند قبه‌الصخره قرارگیری محراب و جای ورود به فضا، در مساجد شبستانی مانند قیروان یا ابن طولون، محل قرارگیری ورود به شبستان و محور دید تا محراب، در مساجد ایوانی تأکید بر ابعاد ایوان نسبت به محور محراب تا حیاط از جمله تمهیدات معمارانه در تأکید بر محور عبادی است (Al-Ratrouf, 2013, 42). در جدول ۱ می‌توان بر حسب جغرافیای گسترش اسلام، مساجد نمونه‌ای را بیان کرد. نقشه جای‌گیری مساجد به ترتیب در سمت چپ جدول قابل مشاهده است. در مساجد شبستانی به دلیل حضور ستون و دهانه میانی عریض، محور قبله مشخص است. البته همچنان اثر دیوارهای عمود بر دیوار روبه‌روی قبله مشهود است، ولی به دلیل کشیدگی بیشتر در جهت قبله، این اثر خنثی می‌شود. لذا عامل وحدت‌دهنده محور قبله است. در مواردی نقصان شکلی نقشه منجر به ایجاد شکست در این محور شده است، اما جهت‌گیری ریزفضاها در راستای محور اصلی، این اثر را نیز خنثی کرده است. آرایش ویژه عناصر در اطراف یک محور مشخص می‌کند که قدرت بصری یک سازماندهی محوری چه میزان است. در مساجد چهارطاقی و ایوانی، سازماندهی براساس جای‌گیری گنبدخانه و نیز شکل و پهنای دهانه ایوان‌ها قابل بررسی است. در ادامه، به بررسی و مطالعه نقشه مساجد شهر یزد از نظر هندسه شکلی-محوری پرداخته شده و نیز راهکارهای معمارانه به کاررفته برای جهت‌گیری به سمت محور قبله در این مساجد مورد بررسی قرار گرفته است. همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، چهارضلعی به علت هماهنگی با هندسه و قرارگرفتن در روبه‌روی دیوار سمت قبله و هماهنگ کردن صفوف جمعی به موازات دیوار قبله، بهترین جهت‌گیری را دارد، مطلوب است. هندسه به صورت مجرد تولید نشده و محصول کارکرد مسجد و ترکیب آن با پیرامون است. لذا می‌توان نقشه مساجد را حاصل برهم‌کنش بستر طراحی و کارکرد فضا قلمداد کرد که به تبع کشیدگی، جهت‌گیری لبه‌ها، تناسبات، نمادها، ضوابط، و الگوهای استفاده آن کاربری مؤثر خواهد داشت. در نحوه تقرب به

محور قبله تأکید دارد. از منظر مناسک ورود نیز در بین مساجد تک‌محوره دو گرایش وجود دارد. گرایش اول مانند مسجد ام‌سلمه بر پایه انجام مناسک در محور قبله است. به این معنا که در همان سامانه عبور از ورود تا محل برپایی نماز، محور قبله تعریف شده است و تغییری در زاویه دید وجود ندارد. با این حال در مسجد بازار نو، سامانه مناسک با چرخش کامل نسبت به محور قبله انجام شده است، به گونه‌ای که نماز گزار می‌باید در جهت مخالف قبله مقداری از مسیر را بپیماید. شباهت عمومی مساجد تک‌محوره بر تأکید فضای کشیده شبستان آنها بر جهت عبادی است. شکل بافت گاه موجب می‌شود تا مسجد به علت مؤلفه‌هایی مانند تفاوت ورود به بنا و جهت قبله یا محدودیت‌های حاصل از همجواری و یا گاه تمهیدات سازه‌ای و نیارشی دارای محور ورودی متفاوت از محور قبله شود. در این مساجد گاه شکل حیاط عاملی بر تضعیف محور قبله است. به عبارتی نحوه کشیدگی حیاط حوض و یا ساماندهی نظام کاشت باغچه باعث ایجاد محوری می‌شود که مغایر با محور قبله است. لذا در این گونه مساجد، بیش از دو هسته هندسی دیده می‌شود. بنابراین تقابل بین هندسه‌ها در فضای پروخالی، ایجاد ایوان‌ها و یا تأکید بر ضخامت ستون‌ها در بعضی از نقشه‌ها و نیز ضخامت دادن به دیوارها و ایجاد گشایش‌هایی از جمله ایوان، مقصوره و دیگر عناصر، باعث ایجاد محور دوم در برابر محور اصلی قبله شده است. در مسجد پشت‌باغ که زمانی خارج از محدوده بافت کهن یزد بوده است، پس از ورود به شبستان می‌باید با چرخش نود درجه در راستای قبله قرار گرفت. تفاوت ارتفاعی دو شبستان نیز بر جبهه قبله تأکید می‌کند. به این معنا در این دست مساجد با دو موضوع محور و جبهه قبله مواجه می‌شویم که ارتفاع و حجم شبستان، جبهه عبادی را نشان داده و با کمک دهانه ستون‌ها بر محراب تأکید می‌شود. در مسجد خرمشاه شکل ورود و تقرب به گنبدخانه از محوری عمودی نیز تبعیت نمی‌کند. به علت شکل هندسی حیاط و ساماندهی احجام در بخش شمالی آن، در وهله اول تشخیص محور قبله دشوار است. با این حال حجم و محل قرارگیری گنبدخانه توانسته است تا این نقیصه را پوشش دهد.

در مسجد زین‌الدین آقا، شکل کلی حرکت از ورودی به محراب نشان‌دهنده آن است که نه تنها حرکت فرد شکسته می‌شود بلکه قرارگیری راهروها ممکن است در تشخیص محراب خلل وارد کند. در مسجد کسنویه نیز همین موضوع دیده می‌شود. فرد پس از ورود به مسجد با دو مسیر مواجه می‌شود که با شکست حرکت به سمت راست در شبستان و بالتبع در محور قبله قرار می‌گیرد. در بنای مسجد نوما میر حیاط‌ها نقش اصلی در تضعیف محور قبله دارند. با این حال تلاش برای تشخیص جبهه قبله به واسطه کشیدگی تالار و قرارگیری شبستان با دهانه‌های باز به سوی آن، نشانگر تقویت دوباره محور قبله است. در مسجد باغ بهشت شکل حیاط عمداً به نفع نگهداشت محور قبله از هندسه خالص دور شده

است، این امر نشان می‌دهد که ایجاد محور قبله بر انتظام هندسی و ایجاد یک هندسه خالص ارجحیت داشته است. در مسجد ابوالمعالی، چهار کوچه و بر خوردار، محور قبله بر اساس مؤلفه‌هایی مانند کوچک کردن حیاط نسبت به توده بنا، ضخامت دیوارها و عقب و جلو کردن جز است. در مسجدهای چندمحوره، علاوه بر محور قبله و محور عمود بر آن، از محور سومی نیز استفاده شده است. این بخش‌ها که به علت چرخش نسبت به جهت قبله محور سوم را پدید می‌آورند، معمولاً فضاهای جنبی هستند. محور سوم محل قرارگیری بخش‌های خارج از سامانه عبادی مانند چراغدار، مجموعه‌های آموزشی و... یا حاصل تغییرات کالبد مسجد در طول زمان است. همچنین شکل غیرمنظم محدوده و نیز تأثیر محدوده همسایگی‌های اطراف بنای مسجد عامل ایجاد این محور است. در مورد تلفیق فضاهای الحاقی دو راهکار دیده می‌شود. در روش اول، منظم بودن شکل هندسی الحاقات اهمیت نداشته و استفاده حداکثری از زمین در اولویت بوده که موجب شده ضخامت دیوارها در حداقل ممکن حفظ شود، در روش دوم، حفظ نظم هندسی اهمیت داشته و در این صورت، بزرگ‌ترین شکل هندسی منظم به فضاها الحاق شده و باقی‌مانده به انضمام دیوار درآمده است. این مورد در مسجد جامع یزد دیده می‌شود. در برخی مساجد بخش‌های قابل ملاحظه‌ای از نقشه بنا در راستای محور قبله نیست. اگر تناسب به عدد یک نزدیک شود، این فضاها خود ایجاد دو محور می‌کنند و می‌توان نقشه مسجد را چهار محوری در نظر گرفت. در این مساجد سعی در حفظ انسجام محور کلی بنا علی‌الخصوص شبستان به سمت قبله بوده و بخش‌های دیگر بنا به‌عنوان فضاهای جنبی و مکمل شبستان در نظر گرفته شده و در ایجاد انتظام مؤثر است. حیاط ویژگی عبادی ندارد و عمدتاً مسیر حرکت و یا تقسیم است. شأنیت حیاط در دو گونه محوربندی پیشین در این گونه تضعیف شده، به گونه‌ای که در مساجدی مانند کوچه خطیب، حیاط در جهت قبله طرح نشده است. محوربندی مناسک و توجه در این مساجد عمدتاً در یک مسیر شکل نگرفته است. مسجد امیرچخماق به واسطه وجود دهانه کوچکتر نسبت به دهانه قدامی، بر محور یگانه از ورودی تا محراب تأکید دارد. در این مسجد به علت قرارگیری ورودی‌ها در شبستان، محور اصلی تضعیف نشده و مسجد چندمحوره است (جدول ۲).

بحث

شبستان نقشی اساسی در تعیین محور عبادی دارد به گونه‌ای که گاه به خاطر کشیدگی بر جهت قبله تأکید می‌کند و گاه با عمق کمتر نسبت به حیاط منجر به مشاهده جبهه قبله و محور محراب می‌شود. در مواقعی که گستردگی شبستان نسبت به مقیاس فرد ممکن بوده است تا باعث پنهان شدن محور شود، شبستان به چند بخش تقسیم می‌شود تا جبهه قبله شناخته

تا فرد پس از ورود به فضا بتواند جهت قبله را در توده شناسایی کند. در تطابق بین دو محور حرکت و مسیر توجه، منظور دسترسی در کوتاه‌ترین فاصله نیست و رعایت سلسله‌مراتب در دسترسی به فضا و ایجاد آمادگی ذهنی امری اجتناب‌ناپذیر است. در مکان‌هایی خاص برای رسیدن به محور توجه، نیاز به طمأنینه و چرخش است و در مکانی دیگر نیاز به حرکتی مستقیم و بی‌واسطه. در محور حرکتی تنها دسترسی به مکان مورد نظر مطرح نیست، بلکه ایجاد آمادگی ذهنی یکی از عواملی است که در نحوه سامان‌دهی مسیر و انتظام سلسله‌مراتب فضایی مؤثر است، از این رو علی‌رغم تفاوت‌های هندسی که عمدتاً به علت همسازی نقشه بنا با بافت پیرامونی است، رویکردها و راهکارهای معماران در تبیین محور قبله یکسان بوده و مبتنی بر دو روش تعیین محور عبادی و جبهه عبادی است.

فهرست منابع

- ابن منظور، جمال‌الدین ابی‌الفضل بن مکرم الانصاری. (۱۳۸۳). *لسان العرب، فی اللغة و الادب و المراجعة و تدقیق یوسف البقاعی و ابراهیم شمس‌الدین و نضال علی*. تونس: نشر الدار المتوسطیه.
- اکبرزاده، محسن؛ پیروای و نک، مرضیه و مظفر، فرهنگ. (۱۳۹۸). نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز براساس نصوص دینی. *باغ نظر*، ۷۸(۱)، ۵۳-۶۸.
- الجوهری، ابی نصر اسماعیل بن حماد. (۱۳۵۷). *صحاح اللغة* (تحقیق احمد عبد الغفار عطار). بیروت: دارالعلم للملایین.
- حجت، عیسی و ملکی، مهدی. (۱۳۹۱). هم‌گرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی. *هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی*، ۱۷(۴)، ۱-۱۴.
- خادم‌زاده، محمدحسن. (۱۳۸۴). *مساجد تاریخی شهر یزد*. تهران: گنجینه.
- دهار، علی و علی‌پور، رضا. (۱۳۹۲). تحلیل هندسی معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان جهت تعیین ارتباط هندسی نمازخانه با جلوخان ورودی بنا. *باغ نظر*، ۱۰(۲۶)، ۳۳-۴۰.
- رئیسی، محمد منان و نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۳). ارزیابی هندسی فضایی مساجد معاصر تهران با استفاده از تحلیل مضمونی متون دینی. *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ۱(۴)، ۲۸-۴۴.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۷). *تفسیر المیزان* (ترجمه سیدمحمد باقر موسوی همدانی). ج. ۲۰. قم: اسلامی.
- عطاریان، کورش؛ مؤمنی، کورش و مسعودی، زهره. (۱۳۹۴). بررسی تناسبات حیاط مساجد دوره صفویه اصفهان. *مطالعات تطبیقی هنر*، ۵(۱۰)، ۶۷-۸۲.
- میراحمدی، احمد و مهدوی‌پور، حسین. (۱۳۹۵). تحلیل روش دایره‌هندی در تعیین جهت قبله مساجد (نمونه موردی: مسجد جامع اصفهان). *مرمت و معماری ایران*، ۱(۲۱)، ۱۰۳-۱۱۴.

- Al-Ratrou, H. F. (2013). The Second Mosque on Earth That Islamicjerusalem Forgot: Revealing the Ancient Al-Aqsa Mosque. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, (13), 23-52.
- Bräunlein, P. J. (2016). Thinking religion through things:

شود. در این مساجد قبله در دو موضوع محور و جبهه طرح شده است. به عبارتی دیگر گاه بر محور عبادی و گاه به جبهه تأکید شده است تا پس از یافتن جبهه، فرد به سمت محراب سوق داده شود. حیاط عمدتاً با ایجاد کشیدگی حوض و باغچه و یا کشیدگی کلی آن، نقش اساسی در تنظیم جهت محور قبله دارد. با این حال نمونه‌هایی نیز وجود دارد که کشیدگی حیاط ممکن است گمراه‌کننده باشد. پس از طراحی شبستان، سایر فضاهای مورد نیاز مانند مسیرهای دسترسی، وضوخانه‌ها، حیاط و سایر فضاها به تناسب ابعاد مورد نیاز در مجاورت شبستان قرار گرفته‌اند. در نهایت در کنار فضاهای اصلی، بخش‌های باقی‌مانده به فضاهای اصلی مانند شبستان الحاق شده است. ایوان‌ها به واسطه شکل عقب‌رفتگی و میزان عمق آن و نیز حجم، عمدتاً مرتفع‌تر از سایر بخش‌ها بوده و نقشی اساسی در شکل‌گیری محور عبادی دارند. عدم وجود نقطه ثقل فضایی در مساجد به ویژه مساجد چندمحوری باعث کاهش امکان یافتن محور واحد می‌شود. براین اساس می‌توان مساجد یزد را به گونه‌های یک، دو و چندمحوری تقسیم کرد. با این حال در مساجد دو و چندمحوری گونه‌های خردتری نیز قابل مشاهده است (تصویر ۱). در حالت کلی در این مساجد حضور ایوانگاه چنان بر دهانه شبستان اصلی تفوق دارد که محور قبله را در حیاط تضعیف می‌کند. همچنین جهت کشیدگی حیاط مسجد که خود می‌تواند تأکیدی بر جهت قبله باشد مانند مسجد ابوالمعالی بزرگ عامل تضعیف محور قبله است. در مساجد دو محوری به علت این تشتت جهت، می‌توان محور توجه و مناسک را تفکیک کرد.

نتیجه‌گیری

تلاش برای تعیین محور قبله یکی از قدیمی‌ترین اقدامات جهت ساختار بندی فضایی مساجد است. با قرارگیری مساجد در بافت یا ایجاد مسجد در بافت‌های عمدتاً گانیک، حل محل ورود به فضای عبادی و محور عبادی یکی از دغدغه‌های معماران بوده است. در این راه حل‌ها این چالش که طراحی محور عبادی را تضعیف نکند، همواره دیده می‌شود. ابزارهای طراحی مانند کشیدگی و شکل شبستان، کشیدگی و عناصر حیاط، احجام بنا و یا حتی فاصله بین دهانه ستون‌ها و نیز نسبت بین توده و فضا و قرارگیری و تعداد ایوان‌ها بر تقویت و یا تضعیف محور عبادی مؤثر است. از این رو در شبستان‌ها تلاش شده است تا محور عبادی و محراب شکل‌دهنده به هندسه، کشیدگی و انتظام داخلی آن باشد. در حالی که در سایر فضاها مانند حیاط و یا احجام کلی بنا، تأکید بر مفهوم جبهه قبله قابل توجه است. به عبارتی آنجا که به دلایل فوق‌الذکر نحوه تقرب به شبستان به واسطه سازماندهی فضایی پیچیده می‌شود و محورهای مختلف در نقشه به وجود می‌آید، دهانه ایوان‌ها و نیز احجامی مانند گنبدخانه و یا خط آسمان طاق‌ها، جبهه قبله را نشان می‌دهد

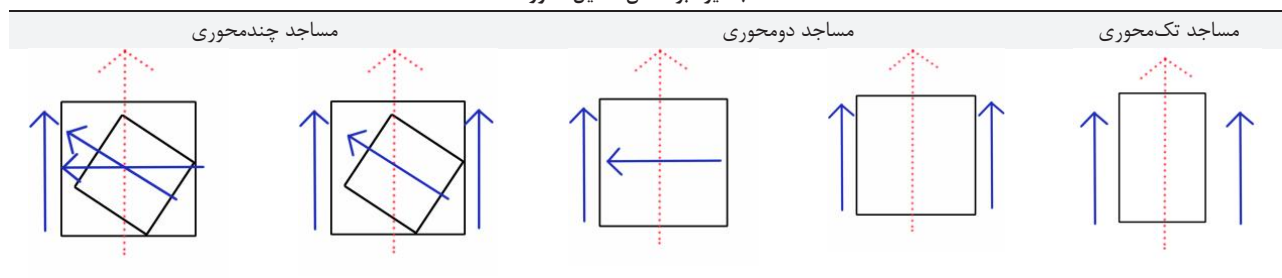

جدول ۲. روش‌های تنظیم محورعبادی در مساجد یزد. مأخذ: نگارندگان

مسجد	راهکارهای معماری جهت تأکید بر محور قیبه	هندسه فضاهای پر (زرد) و خالی (طوسی)	محورهای نقشه	مسجد	راهکارهای معماری جهت تأکید بر محور قیبه	هندسه فضاهای پر (زرد) و خالی (طوسی)	محورهای نقشه
بازار	- همراستایی ورودی بنا و محور حیاط و شیستان		تک‌محوری	مال‌الاسماعیل	- همراستایی ورودی بنا و محور حیاط و شیستان		محورهای نقشه
الرحمان	- کشیدگی فضای پر - تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا		چشمه مریم آباد	چشمه مریم آباد	- کشیدگی فضای پر و خالی - قوس انتهای شیستان - ورود در جهت قیبه - کشیدگی کلی زمین بنا		محورهای نقشه
بازارنو	- کشیدگی فضای پر و خالی - تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا		ام سلمه	ام سلمه	- کشیدگی فضای پر و خالی - تورفتگی (دیوار قیبه) - ورود در جهت قیبه - کشیدگی کلی زمین بنا		محورهای نقشه
<p>در این دسته از مساجد، صفوف نمازگزاران برای انجام فریضه نماز در راستای محور قیبه شکل می‌گیرد و به دلیل شکل هندسی زمین بنا و یا طراحی پلان و شیستان، محور عمود بر محور قیبه در این مساجد یا دیده نمی‌شود یا حضورش آن قدر کم‌رنگ است که می‌توان از آن چشم‌پوشی کرد.</p>							
کسویه	- کشیدگی فضای شیستان - تورفتگی انتهای شیستان		زین الدین	زین الدین	- کاهش حجم فضا نسبت به توده - ایجاد تورفتگی جبهه قیبه		محورهای نقشه
زایبه	- کاهش حجم فضا نسبت به توده - ایجاد تورفتگی جبهه قیبه		نوماسیر	نوماسیر	- کشیدگی تالار و قرارگیری حیاطها در دو طرف آن		محورهای نقشه
بازاردار	- کشیدگی فضای شیستان - تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - ورود در جهت قیبه		ابوالاسالی	ابوالاسالی	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - ورود در جهت قیبه - کشیدگی کلی زمین بنا		محورهای نقشه
چهار کوبه	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - ورود در جهت قیبه		پناه بهشت	پناه بهشت	- کشیدگی فضای شیستان - تورفتگی انتهای شیستان - ورود در جهت قیبه		محورهای نقشه
برسکه	- استفاده از حجم برای نشان دادن جبهه قیبه		چهار محراب	چهار محراب	- مسیر ارتفاعی گنبدها تا حدودی جهت قیبه را نشان می‌دهد		محورهای نقشه
بازار حسن دلفانی	- عدم همراستایی ورودی و جهت قیبه با کشیدگی محور قیبه تضعیف می‌شود		شاهزاد تقی شکرکی	شاهزاد تقی شکرکی	- تنها حجم گنبد جبهه قیبه را تقویت می‌کند		محورهای نقشه
بیت باغ	- استفاده از حجم بلندتر در جبهه قیبه		خلیبه	خلیبه	- کشیدگی فضای شیستان - تورفتگی انتهای شیستان - ورود در جهت قیبه - عقب کم شیستان - ناهمراستایی شیستان با محور حیاط و قیبه را تضعیف می‌کند		محورهای نقشه
<p>در این دسته از مساجد همچون مساجد دو محور فریضه نماز، علاوه بر راستای قیبه، در جهت عمود بر محور قیبه نیز شکل می‌گیرد و به دلیل شکل هندسی زمین بنا و یا طراحی پلان و شیستان، در این مساجد محور دوم که عمود بر محور قیبه است، قابل درک است. در این مساجد گاهی محور کلی زمین و شیستان در راستای عمود بر محور قیبه قرار دارد و گاهی نیز یکی هم راستای محور قیبه و دیگری عمود بر محور قیبه قرار گرفته است.</p>							
کوچک خطیب	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - ورود در جهت قیبه		رنگ	رنگ	- کشیدگی فضای خالی - کشیدگی شیستان		محورهای نقشه
مال‌الخالق	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا - کشیدگی فضای شیستان		پانچ کبیر یزد	پانچ کبیر یزد	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا - کشیدگی فضای خالی		محورهای نقشه
بیت باغ	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا - کشیدگی فضای شیستان - ورود در جهت قیبه		سپهر پناه	سپهر پناه	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا		محورهای نقشه
امیرچخماق	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه)		چهار ستار	چهار ستار	- تورفتگی انتهای شیستان (دیوار قیبه) - کشیدگی کلی زمین بنا		محورهای نقشه
<p>در این دسته از مساجد همچون مساجد دو محور فریضه نماز، علاوه بر راستای قیبه، در جهت عمود بر محور قیبه نیز شکل می‌گیرد و به دلیل شکل هندسی زمین بنا و یا طراحی پلان و شیستان، در این مساجد محور دوم که عمود بر محور قیبه است، قابل درک است. اما آنچه که وجه تمایز این دسته از مساجد با مساجد دو محوری است، وجود محورهای فرعی دیگر در پلان بنا است که این امر به نظر می‌رسد گاهی متأثر از جهت‌یابی نادرست قیبه در شیستان مسجد بوده، اما در برخی دیگر از مساجد با جهت‌گیری مناسب شیستان‌های بنا، این بخش از بنا که محورهای آن در راستای قیبه است و نه در جهت عمود بر آن، به حیاط و یا فضاهای جنبی مساجد اختصاص یافته است.</p>							

تصویر ۱. گونه‌بندی مساجد بر اساس محورهای عبادی (محور زمین و شبستان رنگ آبی، محور قبله رنگ قرمز). مأخذ: نگارندگان.

مساجد یزد بر اساس تحلیل محورها

Reflections on the material turn in the scientific study of religion's. *Method & Theory in the Study of Religion*, 28(4-5), 365-399.

- Dora, V. D. (2018). Infrasecular geographies: making, unmaking and remaking sacred space. *Progress in Human Geography*, 42(1), 44-71.
- Dunn, K. M. (2001). Representations of Islam in the politics of mosque development in Sydney. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 92(3), 291-308.
- Elkhateeb, A., Attia, M., Balila, Y. & Adas, A. (2018). The classification of prayer halls in modern Saudi masjids: with special reference to the city of Jeddah. *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 12(2), 246.
- Forbes, B. D. (2017). *Introduction: Finding religion in unexpected places*. In Religion and Popular Culture in America. University of California Press.

- Guidetti, M. (2017). *The Contiguity of Churches and Mosques*. In *the Shadow of the Church*. Leiden: Brill.
- Hamdani, F. F. R. S., Rojak, E. A., Amalia, R., Hutami, A., & Rosyidah, U. (2020). *An Accuracy Test of Qibla Direction Measurement of Mosques and Prayer Rooms*. In 2nd Social and Humaniora Research Symposium (SoRes 2019) (pp. 82-87). Atlantis Press.
- Hammer, R. (2020). Decolonizing the civil sphere: The politics of difference, imperial erasures, and theorizing from history. *Sociological Theory*, 38(2), 101-121.
- Kamil, S. & Darajat, Z. (2019). Mosques and Muslim Social Integration: Study of External Integration of the Muslims. *Insaniyat: Journal of Islam and Humanities*, 4(1), 37-48.
- Knott, K., Krech, V. & Meyer, B. (2016). Iconic religion in urban space. *Material Religion*, 12(2), 123-136.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
وثیق، بهزاد؛ ناصری، حسین و امینی فارسانی، زهرا. (۱۴۰۱). سنجش نقش محور عبادی در شکل‌گیری مساجد یزد. *باغ نظر*، ۱۹(۱۱۱)، ۵۸-۵۱.

DOI:10.22034/BAGH.2022.302283.4986
URL:http://www.bagh-sj.com/article_153542.html

